Gregoriusblad

Jaargang 126
Nr. 4 - december 2002

GREGORIUSBLAD

TIJDSCHRIFT TOT BEVORDERING VAN LITURGISCHE MUZIEK
UITGAVE VAN DE NEDERLANDSE SINT-GREGORIUSVERENIGING

Verschijnt driemaandelijks - jaargang 126 - nr. 4 - december 2002

Redactie: drs. M. Hoondert, hoofdredacteur; drs. E. Basemans, redactiesecretaris;
dr. A. Blijlevens; R. Bot; S. Groot (stafmedewerker r.k. vocale kerkmuziek UNISONO),
drs. A. Hollaardt; dr. F. Jespers; C. Middelhoff; dr. A. Vernooij; drs. A. Zielhorst.

Redactie: Plompetorengracht 1, 3512 CA Utrecht, tel. 030 233 10 10, e-mail: nsgv@planet.nl

Redactionele kopij en verenigingsberichten voor het **maart-nummer** dienen **vóór 1 januari 2003** op het redactiesecretariaat te zijn.

Advertenties kunnen nog **tot 15 februari 2003** aan het redactiesecretariaat doorgegeven worden.

Administratie (abonnementen & adreswijzigingen): Biltstraat 121, 3572 AP Utrecht,
tel. 030 232 69 09.

Postrekening nr. 75581, t.n.v. administrateur Gregoriusblad, Utrecht.

Abonnementen voor Nederland per kalenderjaar € 27,50, op te geven aan de administratie. Andere landen € 33,-. Losse nummers € 9,-.

Abonnementen worden automatisch verlengd indien **vóór 1 november** geen schriftelijke opzegging heeft plaats gevonden.

ISSN: 0017-4122

INHOUD

Catholic tunes, *M. Hoondert* 177
In memoriam dr. B. Kahmann, *A. Vernooij* 179
Nieuwe liederen en nieuwe vieringen, *K. Slijkerman* 182
De nestklanken van de oude kerk, *A. Vernooij* en *M. Hoondert* 191
Gezongen Devotie, *U. Hascher-Burger* 197
De byzantijnse liturgie in het Nederlands, *P. Happel* 204
Inspireren tot harmonie, *M. Hoondert* 211
Het kerklied - een geschiedenis, *A. Zielhorst* 215
Maurice Duruflé: 1902-1986, *E. Basemans* 220
Jaarverslagen diocesane afdelingen 226
Tijdschriftenoverzicht, berichten, nieuws, orgelnieuws 229

Als Van Dales woordenboek gelijk heeft dat een nest de 'woonplaats (is) die de vogels vervaardigen om de eieren uit te broeden en de jongen te verzorgen', dan mag er van een eigen nestklank van de Oude-Kerkliturgie gesproken worden, die door de oude Vogel is uitgebroed en blijkbaar met succes door de jonge Christiaan verder wordt gedragen en ontwikkeld. Wat Winter doet is beslist geen vervuiling van het traditionele nest, integendeel. Hij slaagt erin naar de traditie van de *Amsterdamse Katernen* 'nieuwe vormen van liturgie en kerkmuziek toegankelijk te maken voor een zo breed mogelijke kring van gebruikers en belangstellenden'.[6] Het is goede gebruiksmuziek, geschreven in een toegankelijk idioom, waarin de tekstdeclamatie voorop staat en de muziek daaraan dienstbaar is.

Tenslotte

Er is tijdens die zangmiddag op 8 september in de Oude Kerk iets merkwaardigs gebeurd. Dat bestond niet allereerst in het verrassende optreden van een heus draaiorgel, dat een bewerking (door zijn eigenaar) van enkele Vogel-liederen ten beste gaf, maar in de manier waarop deze liederen voor dit doel waren bewerkt. Ook in 2002 is de inculturatie blijkbaar nog niet zó vergevorderd, dat het instrument in de kerk zichzelf mocht zijn. Wordt de dynamiek van een draaiorgel op straat verlevendigd door een veelal overvloedig gebruik van trommel- en tingelwerk en verspreidt het dan mede daardoor een warme en zomerse sfeer, in de kerk leek die warmte en zomerse weelde nog steeds *not done*. Het leek wel een maagd in winterkleren, die uit pure preutsheid en *shyness* zoveel mogelijk haar eigenheden had weggecijferd en een kerkorgel probeerde te imiteren, met weglating derhalve van ieder getingel en getrommel en eigen karakteristieke ritmes. Velen van de aanwezigen zullen stiekem hebben gewacht op het moment dat het instrument zijn beklemmende jas uit zou doen en zich lekker zou gaan voelen in zijn eigen vel. Intussen bleek zijn geluid uitstekend in de kerk te voldoen. Dus zullen genoemde aanwezigen zich hebben getroost met de overtuiging dat binnen afhoorbare tijd ook een dergelijk instrument een volwaardige plaats in de kerk zal mogen innemen. Aan Sytze en Christiaan zal het hoogstwaarschijnlijk niet liggen!

NOTEN

1. Anton Vernooij schreef het grootste deel van dit artikel, hij was ook aanwezig bij het afscheid van Willem Vogel en de presentatie van de delen 29 en 30 van de *Amsterdamse katernen*. Martin Hoondert voegde enkele opmerkingen toe bij de teksten van de twee besproken gezangen.
2. Zie ook: A. Vernooij, Wat bezielt Willem Vogel, in *Gregoriusblad* 119 (1995) 143-146; A. Vernooij, Willem Vogel, een eredienstvaardig componist, in *Eredienstvaardig* 16 (2000) 99-102
3. *Amsterdamse Katernen*. Uitgave Stichting Cantoraat Oude Kerk. Verschijnen vanaf 1990. De voorlopig laatste uitgave (deel 30) verscheen in 2002.
4. Sytze de Vries, Willem Vogel en Christiaan Winter, *Genesteld aan uw hart. Nieuwe berijmde liederen voor gemeente en/of koorzang.*
5. Sytze de Vries, Willem Vogel en Christiaan Winter, 'Zendt Gij uw Geest uit…'. Bijbelse motetten voor meerstemmig koor a capella.
6. Inleiding *Amsterdamse Katernen* deel 29 en 30.

GEZONGEN DEVOTIE

Onderzoek naar een muziekhandschrift uit de Moderne Devotie

Ulrike Hascher-Burger

Dit najaar verscheen een proefschrift over een bijzonder handschrift – eigendom van de NSGV – met meditatieve gezangen uit de 15e eeuw. Ulrike Hascher-Burger, schrijfster van de dissertatie, vertelt over de ontstaansgeschiedenis van het handschrift, en over de muziek die het bevat.

Muziek uit de Moderne Devotie

De Moderne Devotie, ook in bredere kringen bekend door beroemde vertegenwoordigers als Thomas a Kempis en Geert Grote, was een vernieuwende religieuze beweging, die ontstond aan het einde van de 14e eeuw in de IJsselvallei als reactie op talrijke misstanden binnen de laatmiddeleeuwse kerk.[1] Door naar de gemeenschappelijke leefwijze van de eerste christenen terug te keren hoopte men het ware christelijke geloof terug te kunnen vinden. Deze stroming groeide hard en breidde zich in de 15e eeuw uit over grote delen van noordelijk Europa tot aan de Alpen. De reformatie echter maakte een einde aan deze groei; slechts weinig huizen overleefden deze grote omwenteling van de 16e eeuw.

De leden van de Moderne Devotie woonden op verschillende manieren in gemeenschap bij elkaar: in huizen van Broeders en Zusters van het Gemene Leven, in kloosters van reguliere kanunniken en kanunnikessen van het Kapittel van Windesheim en in tertiaren- en tertiarissenhuizen van het Kapittel van Utrecht.

Uit deze beweging is een vrij groot aantal geestelijke liederen en gezangen overgeleverd: ongeveer driekwart van het tot nu toe bekende repertoire is eenstemmig. Van de meerstemmige liederen zijn de meeste tweestemmig en maar weinig liederen zijn driestemmig. Of bij de uitvoering muziekinstrumenten gebruikt werden, is onduidelijk. De notatie geeft er geen indicatie voor en in ieder geval in de kloosters van het Kapittel van Windesheim waren muziekinstrumenten verboden. Een uitzondering vormde het orgel, dat in de begintijd was toegestaan maar in 1464 eveneens verboden werd.

De muziek uit de Moderne Devotie is overgeleverd in een aantal kleine, handzame schriftjes. Zij werden in de tweede helft van de 15e en in de vroege 16e eeuw geschreven en gedeeltelijk van muzieknotatie voorzien. Soms werden schriftjes op een later tijdstip samengevoegd tot grotere handschriften.

Het handschrift Utrecht 16 H 34 (B 113)

Dit voorjaar promoveerde ik op een in meerdere opzichten opmerkelijk muziekhandschrift uit de Moderne Devotie: het handschrift *B 113*.[2] Dit handschrift is

eigendom van de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging. Sinds een paar jaar heeft de Universiteitsbibliotheek te Utrecht het in bruikleen en daar heeft het een nieuwe signatuur gekregen: *16 H 34*. Het boekje telt 138 papieren bladen die in een wat schamel ogende perkamenten omslag gestoken zijn. Het is tamelijk klein, de afmetingen zijn 15 bij 12 cm; het is 2 cm dik. Van buiten lijkt het een enkel boekje, maar eigenlijk bestaat dit handschrift uit tien aparte schriftjes die gedeeltelijk zelfs in elkaar geschoven zijn. Deze schriftjes zijn op verschillende tijden en verschillende plaatsen gedurende de tweede helft van de 15de eeuw geschreven. Pas in de 16de eeuw kreeg het handschrift de vorm die het nu heeft.

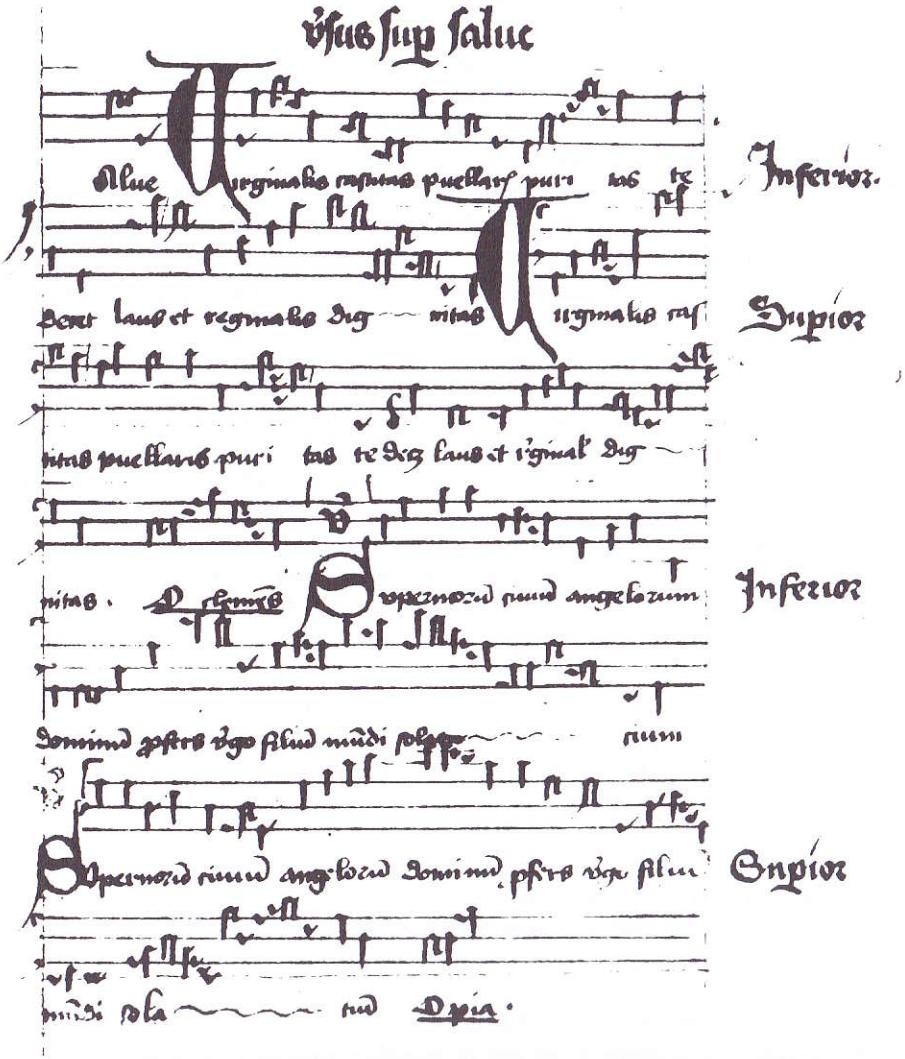

Hoefnagelneumen in Handschrift 16 H 34, fol. 41r

Al deze schriftjes zijn afkomstig uit kringen van de Moderne Devotie, waarschijnlijk uit de IJsselvallei: één schriftje is uit het Heer Florens-huis, het huis voor Broeders van het Gemene Leven in Deventer, de andere schriftjes zijn mogelijk in het fraterhuis in Zwolle ontstaan of in het klooster Agnietenberg, een klooster voor reguliere kanunniken dat bij het Kapittel van Windesheim was aangesloten.
Negen van de tien schriftjes bevatten eenstemmige tot driestemmige geestelijke liederen en gezangen, alles bij elkaar 121 anonieme muziekstukken. Het tiende schriftje bevat een meditatieschema, een overzicht hoe je op verschillende dagen van de week op bepaalde onderwerpen kunt mediteren en wat je daar het best bij kunt lezen. Dat is het schriftje uit Deventer.
De liederen en gezangen in het handschrift *16 H 34* hebben op drie uitzonderingen na allemaal Latijnse teksten. Twee liederen zijn in het Middelnederlands en één is een mengtaallied: regels in het Latijn worden afgewisseld met regels in het Middelnederlands. Met één uitzondering zijn alle liederen van laatmiddeleeuwse muzieknotaties voorzien: de meeste schriftjes met hoefnagelneumen, maar ook drie schriftjes met mensurale notatie en zelfs een regel met de zogenoemde streepjesnotatie, een type notatie dat alleen uit streepjes bestaat.
Ongeveer driekwart van alle liederen in het handschrift is eenstemmig, een kwart is meerstemmig, waarvan ook weer alleen twee liederen drie stemmen tellen. Meerstemmige muziek is dus in de minderheid, het overgrote deel van deze bron bevat eenstemmige muziek in gregoriaanse stijl.

De functie van het handschrift
Het kleine formaat en de opbouw gebaseerd op tien kleine van elkaar onafhankelijke schriftjes wijken sterk af van de opbouw en het uiterlijk van liturgische handschriften uit dezelfde tijd. De achtergrond voor deze specifieke opbouw is vermoedelijk zijn functie binnen de dagelijkse oefeningen van leden van de Moderne Devotie, de meditaties. Deze zouden een reden geweest kunnen zijn voor zowel de opbouw van de verschillende schriftjes als ook de verrassend sobere stijl van de meerstemmige gezangen en liederen.
Bij leden van de Moderne Devotie was de meditatie een belangrijk middel voor persoonlijke spirituele groei. In dit kader streefde ieder lid ernaar om oude zonden kwijt te raken en het hart met deugden te vullen teneinde zo zijn ziel te redden en aan de eeuwige verdoemenis te kunnen ontkomen. De verbinding tussen muziek en meditatie in kringen van de Moderne Devotie is tot nu toe weinig onderzocht. Veel duidt echter erop dat alle schriftjes een functie binnen deze oefeningen hadden. Zo doet de inhoudelijke opbouw van de schriftjes zelf aan de structuur van laatmiddeleeuwse 'rapiaria' denken, persoonlijke schriftjes waarin de leden van de Moderne Devotie stukjes tekst verzamelden als geheugensteuntje voor hun privé-devotie. Ook liederen met commentaar in de vorm van glossen en op meditatie doelende liedteksten in *16 H 34* onderstrepen het verband met de meditatie.
De muziek kon vooral bij twee gelegenheden met de meditatie worden verbonden: tijdens de handenarbeid en als voorbereiding op het dagelijkse officie. De verbindende factor tussen muziek en meditatie was het affect, een gemoedsbeweging die uit de meditatie over een gelezen tekst zou moeten ontstaan, om uiteindelijk uit te

monden in een gebed tot God. De muziek kon dus helpen het hart te openen. Dat was in de ogen van de leden van de Moderne Devotie onmisbaar voor het gebed. De juiste invulling van deze emotie werd door de tekst gegeven. Daarom is de muziek in het handschrift *16 H 34* net als in andere muziekhandschriften uit de Moderne Devotie altijd vocale muziek.
De invloed van de muziek op de emoties was reeds in de oudheid bekend. Via het werk van kerkvaders als Augustinus vond deze kennis haar weg naar de geschriften en ideeën van de Moderne Devotie.

De inhoud
Het handschrift *16 H 34* bevat zowel liederen met lyrische teksten als ook liturgische gezangen met prozateksten. De liederen zijn deels kerstliederen die ook in andere bronnen te vinden zijn en in de late middeleeuwen een wijde verspreiding kenden, zoals het bekende *Puer nobis nascitur*. Daarnaast zijn ook drie tweestemmige kerstliederen met Middelnederlandse teksten opgenomen, waaronder het ook vandaag nog gezongen *In dulci iubilo*. Naast kerstliederen bevat het handschrift ook een aantal Maria-liederen, bij voorbeeld een reeks tropen bij het *Salve regina*.
Gezangen met prozateksten zijn er in twee soorten: liturgische gezangen uit het Latijnse officie en paraliturgische gezangen waarvan de teksten vaak overeenkomen met het gedachtegoed van auteurs uit de Moderne Devotie. Een voorbeeld is het korte gezang *Iesus et Maria sint mecum semper in via* ('Mogen Jezus en Maria altijd met mij op mijn weg zijn'). De tekst van dit korte stukje staat letterlijk in een schrift van Thomas a Kempis: *Vallis liliorum*.[3]

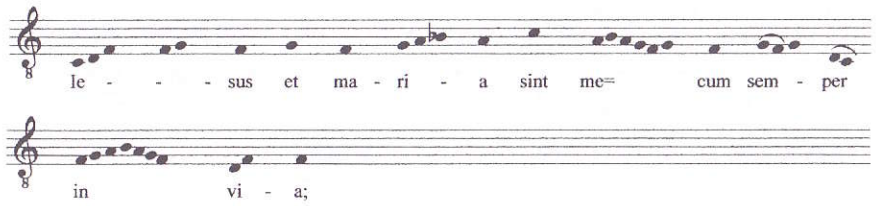

Voorbeeld 1, Iesus et maria, fol. 7r

Een aantal van deze paraliturgische gezangen met prozateksten zijn 'unica'; zij zijn dus tot nu toe alleen uit één bron bekend, namelijk *16 H 34*.
De derde groep gezangen in het handschrift vormen liturgische antifonen en responsories uit het officie, soms ook een enkele sequens. Deze gezangen zijn weliswaar aan de liturgische context ontleend, maar zij laten duidelijke sporen van aanpassing aan een paraliturgische functie zien. De gezangen staan in *16 H 34* bij voorbeeld niet in liturgische volgorde en er zijn ook minder verwijzingen naar de liturgie opgenomen dan in liturgische bronnen. Bij veel responsories ontbreekt bij voorbeeld de doxologie en de antifonen eindigen doorgaans niet met een differentia.
Bovendien zijn in veel gevallen de grenzen tussen de verschillende liturgische genres vaag geworden: vaste liturgische vormen zoals het responsorie worden in de overlevering binnen dit handschrift onduidelijk. Überhaupt is er binnen de gregoriaanse

gezangen een voorkeur voor een gezang te zien dat vaak als 'antifoon' wordt aangeduid, ook al is het geen liturgisch gezang. Er wordt binnen deze schriftjes een ontwikkeling zichtbaar tot een willekeurig inzetbaar paraliturgisch gezang met een amorfe vorm en functie.

De meerstemmige muziek
Ook de meerstemmige muziek toont een paar uitzonderlijke trekken die met de functie in het kader van de meditatie kunnen worden verklaard. Terwijl de eenstemmige muziek uit het handschrift tot nu toe nauwelijks onderzocht is, zijn over de meerstemmige liederen al eerder publicaties verschenen.[4] Ook over meerstemmige muziek uit andere handschriften uit de sfeer van de Moderne Devotie zijn bijdragen gepubliceerd.[5] Daarbij werd herhaaldelijk beweerd dat meerstemmige muziek in deze kringen verboden was.[6] Dat blijkt echter niet helemaal te kloppen: uit muziektheoretische en verhalende bronnen wordt duidelijk dat niet de meerstemmige muziek in het algemeen verboden was, maar een bepaalde stijl, namelijk de 'contrapunctus diminutus', die in bronnen uit de Moderne Devotie 'discantus' genoemd wordt. In deze muziekstijl, onder meer bekend uit de 'Vlaamse polyfonie', zijn de stemmen zelfstandig. Daardoor wordt de tekst niet in alle stemmen op hetzelfde moment uitgesproken.
Het verbod op deze vorm van meerstemmigheid had weer te maken met de meditatie. Het was namelijk van groot belang dat de teksten van de gezangen goed te verstaan waren, anders dreigde het gevaar, dat men zich aan het genot van de muziek overgaf, terwijl het toch erom ging, de zonden door deugden te vervangen.
Er was echter sprake van een uitzondering: de stadsschool in Zwolle stond in deze tijd onder de leiding van Johan Cele, die een vriend was van Geert Grote en de Moderne Devotie een warm hart toedroeg. Hij leidde veel jongens op die in het vervolg toetraden tot het klooster Windesheim of Broeders van het Gemene leven werden. Eén keer in het jaar, namelijk met kerstmis, mochten deze scholieren ook 'discant' zingen, omdat kerstmis een belangrijke feestdag was.
De meerstemmige gezangen in *16 H 34* kunnen in vier groepen worden verdeeld, afhankelijk van de hoeveelheid polyfone invloeden die kunnen worden vastgesteld. De eerste en tweede groep bevatten meerstemmige tropen die niet voor kerst bedoeld waren. Deze tropen zijn homofoon geschreven, hun stemmen worden synchroon gedeclameerd, de tekst is altijd goed te verstaan.

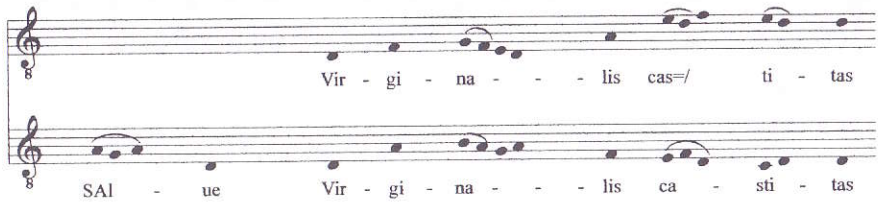

Voorbeeld 2, begin van de Salve regina-tropus Virginalis castitas, fol. 41r

De derde en vierde groep daarentegen bevatten kerstliederen waar op verschillende plekken de stemmen tegen elkaar verschoven zijn. Toch bestaat er een duidelijk verschil met de 'echte' polyfonie. Hoewel namelijk de teksten soms tegen elkaar ingaan, gebeurt dat nooit langere tijd. Telkens na twee of drie lettergrepen verschijnt meestal weer een woord dat in beide stemmen tegelijkertijd wordt uitgesproken. De basisregel dat de tekst steeds verstaanbaar dient te zijn wordt ook hier niet op grote schaal genegeerd.

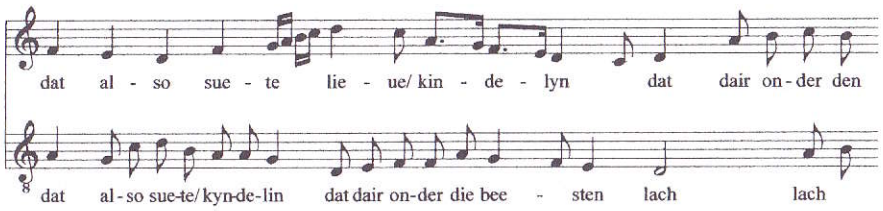

Voorbeeld 3, uit Ioseph ginck van nazareth to bethleem, fol. 63v/64r

De polyfone trekjes in de meerstemmige muziek van het handschrift *16 H 34* zijn een bijzondere eigenschap van juist deze bron die andere liederenhandschriften uit de Moderne Devotie missen, ook bij kerstliederen. Deze zijn meer in de stijl van middeleeuwse organa geschreven met een groot aantal unisoni, kwarten en kwinten en dissonante intervallen. Het is daarom ook begrijpelijk dat de muziek uit de Moderne Devotie vaak als 'archaïsch' en 'retrospectief' wordt beschreven.
Een andere eigenschap die ik tot nu toe alleen bij meerstemmige liederen in *16 H 34* kon vaststellen is een zekere voorkeur voor imperfecte intervallen zoals de terts en de sext, die mogelijk eveneens aan polyfone invloeden te danken zijn. Deze voorkeur gaat in sommige gevallen zo ver dat hele reeksen van tertsen te zien zijn. Bij sommige tertsenkettingen lopen de stemmen parallel, bij andere gaan de stemmen tegen elkaar in en ontstaan op deze manier tertsen.

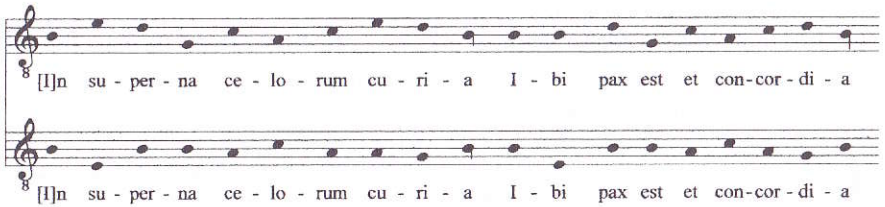

Voorbeeld 4, begin van de tropus In superna bij Alleluya Vox exultationis, fol. 54r

Samenvatting
De functie tijdens de als meditatie omschreven dagelijkse oefeningen van leden van de Moderne Devotie bepaalde de pragmatische opmaak en de muziek van het handschrift *16 H 34*. Het kleine formaat en de manier waarop de muziek in de schriftjes gerangschikt is, de commentaren bij sommige gezangen, de aanpassing van liturgische gezangen aan de buitenliturgische situatie van de meditatie, maar ook de voor de Moderne Devotie specifieke manier van sobere meerstemmigheid die de verstaanbaarheid van de tekst boven de kunstvaardigheid van de muziek plaatst: al deze kenmerken laten zien dat de meditatie duidelijk haar stempel op dit muziekhandschrift heeft gedrukt.

NOTEN

1. Voor een inleiding in de Moderne Devotie zie R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden: Brill 1968 [Studies in medieval and reformation thought 3] en J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 delen, Utrecht 1875, 1876, 1880. Voor muziek uit de Moderne devotie zie mijn website *musica devota*: www.musicadevota.nl
2. *Gesungene Innigkeit. Studien zu einer Musikhandschrift der Devotio moderna (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 16 H 34, olim B 113). Mit einer Edition der Gesänge*, Leiden etc. 2002 [Studies in the History of Christian Thought 106].
3. P. van Geest, *Thomas a Kempis (1379/80-1471). Een studie van zijn mens- en godsbeeld.* Analyse en tekstuitgave van de *Hortulus rosarum* en de *Vallis liliorum*, Kampen: Kok 1996, p. 401, regel 321-324.
4. J. Smits van Waesberghe, Die Handschrift NIKK B 113, in *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* 50 (1966), 45-74.
5. J. van Dongen, *Tien Middelnederlandse meerstemmige liederen uit Handschrift Brussel KB II.270. Kritische editie met inleiding*, Utrecht 2002 [Focus 3].
6. R. Ewerhart, *Die Handschrift 322/1994 der Stadtbibliothek Trier als musikalische Quelle.* Regensburg 1955 [Kölner Beiträge zur Musikforschung 7].

De Lierse parochie H.H. Martelaren van Gorcum maakt deel uit van het samenwerkingsverband Sion dat de parochies Den Hoorn, Schipluiden, Maasland en De Lier bestrijkt.

De parochie De Lier wordt gekenmerkt door een grote inzet van vrijwilligers. Het actief samen-kerk-zijn manifesteert zich onder meer in de aanwezigheid van drie zangkoren.

Het parochiebestuur wil graag in contact komen met een

(aankomend) **organist m/v**

Zijn/haar taak zal in eerste instantie bestaan in het begeleiden van de diensten met volkszang. Bij gebleken geschiktheid en ambitie zal de organist onder meer ook ons kinderkoor begeleiden.

Honorering geschiedt overeenkomstig de richtijnen van het bisdom.

Graag uw reactie aan:
mevrouw H. Lemckert, telefoon (0174) 51 22 87 of 51 30 90
of
de heer J.M.M. Zwaard, telefoon (0174) 51 43 61